

предметніше впливати на формування виконавчої влади як у центрі, так і на місцях, та реалізувати сформульовану концепцію радикальних економічних реформ. Верховна Рада України отримала час для узгодження позицій різних політичних сил та прийняття за умов зростаючої активності виконавчої влади Конституції України, де б були враховані і її інтереси.

У цей же час 19 червня 1995 р. співголовами Конституційної Комісії Президентом України Л. Кучмою та Головою Верховної Ради України О. Морозом було прийнято рішення про створення Робочої групи Конституційної Комісії, до складу якої увійшло 10 членів – провідних учених-правознавців: В. Авер'янов, Ф. Бурчак, А. Заєць, М. Козюбра, В. Копейчиков, А. Корнеєв, В. Погорілко, П. Мартиненко, М. Пухтинський, В. Шаповал [16, с. 196]. Рішенням Конституційної Комісії як базовий було визначено проект Конституції України в редакції від 26 жовтня 1993 р. На цьому етапі, спираючись на надбання вітчизняної та зарубіжної політико-правової думки, суб'єкти конституційного процесу робили акцент на можливості проходження даного документу через парламент, збереження основ парламентаризму, опору на реальні здобутки українського державотворення. Із цим було пов'язано і можливу процедуру прийняття Конституції – від референдуму до скликання Конституційних зборів чи прийняття документа парламентом. Верховна Рада України наполягала саме на останньому варіанті, а тому повинна була працювати конструктивно. Як і раніше, на цей час основні дискусії точилися навколо питань щодо повноважень різних гілок влади. Після обговорення модернізованого проекту в робочих групах 15 листопада 1995 р. він надійшов до Конституційної комісії [9, с. 53–94].

На своєму засіданні 23 листопада 1995 р. Конституційна комісія створила Робочу групу з доопрацювання проекту Конституції України, прийнятого за основу для подальшої роботи, до складу якої увійшло десять представників від усіх гілок влади: по чотири від парламенту та виконавчої влади і два від судової. Властиве із цього часу розпочався період не юридичного, а політичного узгодження Конституції представниками різних політичних сил, представлених у Верховній Раді України. Важливу роль у цьому процесі відіграла створена 5 травня 1996 р. Тимчасова спеціальна комісія на правах головної для доопрацювання проекту Конституції під головуванням народного депутата України М. Сироти. 19 червня 1996 р. на сесії парламенту в черговий раз розглянули питання щодо проекту нової Конституції. Однак протилежні політичні сили знову не досягли компромісу. Усі розуміли, що вихолощений через

політичні обставини в окремих частинах законопроект позбавляв його реального наповнення і не міг бути прийнятим. За таких умов Президент України видав Указ про проведення 25 вересня Всеукраїнського референдуму щодо прийняття Конституції України. Це рішення активізувало конституційний процес і 28 червня 1996 р. після двох днів напруженої роботи Верховна Рада України прийняла Основний Закон нашої держави.

Таким чином, проведене дослідження свідчить, що конституційний процес в Україні був одним із визначальних явищ новітньої української історії й відбувався у чотири етапи. Прийняття нової Конституції України було не наслідком численних політичних комбінацій та тиску на Верховну Раду України з боку пропрезидентських структур, а стало закономірним наслідком розвитку українського конституціоналізму, вирішальну роль у якому відіграли вітчизняна політико-правова думка, принципова позиція Президента України та зваженість українського парламенту. Основний Закон нашої держави 1996 р. відобразив вікову волю й інтереси українського народу, його національну ідею й ментальність, втілює у себе найкращі на той час досягнення вітчизняної та світової науково-конституційної думки і практики конституційного будівництва.

1. Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 45.
2. Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 35.
3. Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 38.
4. Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1992. – № 37.
5. Гетьман В. Як приймалась Конституція України: Нотатки учасника розробки Основного Закону України. – К., 1996.
6. Конституція незалежної України / За ред. В. Погорілка, Ю. Шемшученка, В. Євдокимова. – К., 2000.
7. Конституція України – основа подальшого розвитку законодавства : 36. наук. праць. – К., 1996.
8. Конституція України. Проект винесений Комісією Верховної Ради України по розробці нової Конституції України (у ред. від 27 травня 1993 р.) / Конституція незалежної України : У 3 кн. / За ред. С. Головатого. – К., 1995. – Кн. 1.
9. Конституція України. Проект, підготований Робочою групою Конституційної комісії України (у редакції від 15 листопада 1995 р.), схвалений Конституційною комісією 23 листопада 1995 р. / Конституція незалежної України : У 3 кн. / За ред. С. Головатого – К., 1995. – Кн. 2; 10. Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // УІЖ. – 2001. – № 4.
11. Лисенков С. Конституція України 1996 року: витоки, здобутки, перспективи : (До 5 річниця з дня прийняття). – К., 2001.
12. Нова Конституція України і проблеми вдосконалення законодавства: Темат. зб. наук. праць. – Х., 1997.
13. Опришко В. Конституція України – основа розвитку законодавства // Право України. – 1997. – № 8.
14. Опришко В. Нова Конституція України: кожному гарантується право знати свої права і обов'язки / Коментар до Конституції України. – К., 1998.
15. Слюсаренко А., Томенко М. Історія української Конституції. – К., 1997.
16. Стецюк П. Основи теорії конституції та конституціоналізму. – Л., 2004.
17. Українські ліві: між лєнінізмом і соціал-демократією. – К., 2003.
18. Шаповал В. Теоретичні проблеми реалізації норм Конституції // Право України. – 1997. – № 6.
19. Юзьков Л. Від Декларації про державний суверенітет України до Концепції нової Конституції України / Конституція незалежної України : У 3 кн. / За ред. С. Головатого. – К., 1995. – Кн. 1.

Надійшла до редколегії 18.01.06

Т. Горбань, канд. іст. наук

"ІНОРОДЦІ" ЧИ СКЛАДОВА "ЄДИНОРУСЬКОЇ НАЦІЇ": УКРАЇНЦІ В ЕТНОПОЛІТИЧНІЙ МОДЕЛІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ)

Висловлено погляд на неоднозначно трактовану в історичній думці проблему правосуб'єктного статусу українців у складі Російської імперії. Окремі положення дослідження можуть мати дискусійний характер.

The article presents a view on ambiguous historical issue of personable status of Ukrainians in the Russian Empire. Some theses of the research can be of a disputable nature.

Тракувати українсько-російські стосунки як в історичній ретроспективі, коли українці були лише об'єктом самодержавної етнополітики, так і в сьогоденній міждержавній практиці неправомірно, вдаючись переважно до емоційних категорій. Звичайно, непоодинокі випадки негативного сприйняття Росії національно заангажованою частиною українського суспільства можна пояснити,

крім іншого, так званим комплексом ображеної нації, реакцією як на "образи" минулі, так і нинішні. Але ж така рефлекторність є виявом політики, здебільшого спрямованої в історичне минуле, відтак виникає спокуса зведення "історичних рахунків" з усіма можливими негативними наслідками як у міждержавних відносинах, так і в політично збуреному українському суспільстві.

© Т. Горбань, 2007

З іншого боку, маємо досить прикладів ностальгії за "спільним минулим", поширення так званого синдрому історично зумовленої нероздільності з Росією. Пропонуються варіанти тих чи інших наднаціональних, наддержавних союзів, інституцій, які часом доходять межі національного самозречення.

Природно, що за наявності таких різноспрямованих, отже й дезінтегруючих суспільство поглядів на українсько-російські стосунки годі сподіватися на всеукраїнську злагоду, на консолідацію суспільства як основу політичної нації. Не варто забувати, що історичне минуле може будити пристрасті та породжувати протистояння в суспільстві, надто ж, якщо минуле багато в чому мало конфліктний характер. Тож об'єктивне пізнання історії – краший шлях до неупередженого розуміння й усвідомленого сприйняття як минулого, так і сьогодення, а головне – вивіреного прогнозування й осмисленого вибору майбутнього. Відтак виявлення глибинних причин полярності поглядів на зазначену проблему і відповідних суспільних настроїв залишається актуальним завданням істориків і філософів, політологів і соціологів – усіх, хто своєю професійною діяльністю доторкується до складних і неоднозначно трактованих проблем українсько-російських взаємин у різні історичні періоди і в різних сферах суспільного буття.

У контексті даної розвідки суть "українського питання" розглядається під кутом зору пошуку обґрунтованої відповіді на запитання: ким були українці в етнонаціональній ієрархії Російської імперії – "інородцями" чи складовою "єдиної руської нації" в інтерпретації самодержавної влади і її ідеологічних адептів в російському суспільстві. Про українців як самодостатній етнос навіть не йшлося.

Ураховуючи, що проблема не позбавлена ідеологічного підтексту, подивимося на неї, за порадою автора "Анналів" Корнелія Тацита, "sine irae et odio" – без гніву й упередженості, а головне – з позиції офіційних визначень і оцінок найавторитетніших постатей вітчизняного українознавства відповідного періоду.

Етнополітична доктрина російського самодержавства полягала в тому, щоб відмовляти українцям у праві бути нацією, принаймні етносом, нехай навіть і у статусі інородців, трактуючи їх як регіональний, "малоросійський" різновид "триєдиної руської нації". Кінцевою метою такої доктрини була ліквідація особливостей національного способу життя "малоросів" як потенціального джерела спротиву імперській політиці створення "єдиної руської нації".

Самодержавна влада, як і певна частина шовіністично налаштованого російського суспільства, насамперед у середовищі політично активного сегменту інтелігенції, хотіли бачити українців не "інородцями", а частиною "себе", відтак стояли на позиціях "триєдиної руської нації". Через ідеологічні засоби, освітні установи тощо російський царизм прагнув насадити в масах думку про етнічну тотожність українців з росіянами (великоросами), належність обох до єдиного руського народу. На відповідних засадах вибудовувалася і практична політика самодержавства. Російська імперія прагнула до найефективнішого, на її погляд, вирішення національної проблеми: створення зі східних слов'ян моноетнічної нації шляхом всеохоплюючої асиміляції.

Та й ліберальна Росія в особі її ідеологів ділила російське суспільство на "русських (східних слов'ян), об'єднаних однією релігією, мовою, загальними рисами побутового укладу, культурою" і на "народи чужого походження" (читай – "інородців", хоча даного терміна з етичних міркувань ліберали здебільшого уникали – Т.Г.), що увійшли до складу імперії, але мають іншу релігію, побут, мову [8, с. 269]. Тобто, якщо власне Росія розглядалася як національно-русська держава, як ін-

тегрована спільність великорусів, малорусів і білорусів, існування якої сприймалося як "незаперечний історичний факт", то "інородці" (в лапках і без) сприймалися лише як складова "Великої Росії", тобто імперії в цілому.

Тож концепція "єдиної руської нації" мала стати тим політико-ідеологічним постулатом, інтегруючим інструментом, який би поєднував політичні інтереси самодержавства, інтелектуальні та державницькі уподобання близької до нього частини інтелігенції (і не тільки великоруської), а також побутову свідомість російського суспільства взагалі. При цьому стверджувалося, що цій "єдиній руській нації", саме руській (єдинойрусской), а не великоруській, всім історичним розвитком уготована не тільки політична, а й культурна гегемонія в Російській імперії [14, с. 186]. У даному випадку йдеться, звичайно ж, про гегемонію над іншими, іноетнічними складовими імперії, тобто над "інородцями".

Підґрунтям концепції руської ("загальноруської") гегемонії стали, зокрема, й дані Всеросійського (1897) перепису населення, за яким до "єдиної руської нації" були зараховані всі три східнослов'янські народи, що в сукупності склали 65 % усього населення Російської імперії. Тим самим забезпечувалася "фізична зверхність і кількісна перевага руських" [14, с. 187]. Тоді як власне великоросів нараховувалося лише близько 43 %, чого, на думку, наприклад, В. Жаботинського, який глибоко переймався суттю "українського питання", було не досить для того, щоб всі інші "інородці" самохіть погодилися виконувати роль безплатного додатку до великоруської народності [6, с. 63]. Існує вперта традиція, продовжує зазначений автор, змішувати в одну купу під словом "русський" три народи, що відрізняються один від одного мовою, історією, темпераментом, фізичним типом, побутом та суспільним устроєм, що має на меті утвердити в суспільній свідомості стереотип "національної держави". І навпаки, визнання малоросів і білорусів самостійними народностями (нехай навіть й "інородцями", додамо від себе) перетворює панівну національність у меншину стосовно решти населення імперії.

Зауважимо, що навіть чорносотенний Союз Михаїла Архангела "розводив" поняття "інородці" і "малороси", вважаючи "незаперечним фактом науки і життя племінну єдність великоросів, малоросів і білоросів" [12, с. 382]. Тоді як до "інородців" ним були віднесені поляки, німці, вірмени, грузини, татари, євреї та ін. Щоб підкреслити неформальність такого розмежування, у статуті Союзу обумовлювалося, що всі посади в ньому, як за вибором, так і за наймом, можуть займати тільки особи православні або старообрядці, "інородці" ж такого права позбавлялися [12, с. 380]. Зайве доводити, що стосовно підросійських українців поняття "православний" і "малорос" були фактично тотожні, та й "посад", зокрема в одному з його відділень – "Клубе русских националистов в г. Киеве", "малороси" обіймали більше ніж достатньо.

Отже, чи розглядалися українці як інородці офіційною владою Російської імперії і її ідеологічними адептами в російському суспільстві? Питання, яке у вітчизняній історіографії залишається, як правило, поза увагою аналітичних досліджень з огляду на апіорі відому ствердну відповідь. Насправді ж не все так однозначно в даній проблемі, щоб залишати її осторонь наукової зацікавленості.

З'ясовуючи суть даної проблеми, необхідно звертати увагу на певні смислові особливості вживання поняття "інородці", особливо в наукових дослідженнях. Тобто, чи йдеться про інородців як законодавчо визначену категорію населення, до якої офіційно були віднесені владою певні народності Російської імперії, чи про "інородців" як публіцистичний, розмовний термін, який ужи-

вався по відношенню до всіх підданих імперії неслов'янського походження. В українській публіцистиці кінця XIX – початку XX ст. термін "іногородці" (саме так, узятий в лапки) здебільшого вживався як синонім поняття "іноетнічне населення", тож окремі автори послуговувалися ним і стосовно українців. Аналіз відповідної літератури того періоду засвідчує, що українська національно налаштована інтелігенція воліла б за краще, щоб офіційні кола Росії сприймали українців як "іногородців", тобто як самодостатній етнос, а не як інтегральну частину єдиної і нероздільної "руської нації".

Історичним фактом є те, що до початку XX ст. стосовно українців термін "іногородці" офіційно, тим більше в юридично-правовому сенсі, не вживався. Посилаючись на законодавчі акти Російської імперії ("Положення про іногородців" 1822 р. та аналогічний закон 1892 р. з доповненнями 1912 р.), загальноновизнані енциклопедичні видання початку XX ст. засвідчують, що іногородцями вважалися деякі племена неслов'янського походження, поставлені російським законодавством в особливе правове становище. Юридично іногородці були поділені на дві групи: сибірських і частково європейських (монгольські, тюркські і фінські племена) і євреїв. Перші мали особливі умови щодо відбування державних повинностей, зокрема воїнських, податкових тощо, зокрема з причини їх соціально-побутової відсталості. Євреї, навпаки, надзвичайно обмежувалися у своїх правах.

Для вичерпності поняття "іногородці", як його розуміли незаангажовані автори, пошлемося на цитату з "Енциклопедичного словника" (Ф. Брокгауза і І. Єфрона): "В розмовному вжитку (не в законі) термін "іногородці" інколи застосовується до культурних народностей неслов'янського походження, що проживають в імперії (фінляндці, поляки, прибалтійські німці, вірмени та ін.). Таке слововживання, з огляду на спеціальний смисл, наданий цьому слову, не можна визнати правильним" [9, с. 487]. Звернемо увагу на те, що і в законодавчих актах, тобто в офіційному вжитку, і в енциклопедичних, як, до речі, і в літературно-публіцистичних виданнях підкреслюється неслов'янська приналежність іногородців.

На цьому можна було б поставити крапку в полеміці навколо питання, чи вважалися українці іногородцями в етнополітичній доктрині Російської імперії. Якби не "спеціальний смисл, наданий цьому слову" ("іногородці"), на який натякають автори названого енциклопедичного словника. Оскільки в українській історіографії, надто ж у сучасній, як і в публіцистиці, зазначений термін набув дійсно специфічного значення і таким продовжує залишатися, вважаємо за доцільне розглянути суть проблеми в історичній ретроспективі. Причому, з позицій не тільки вітчизняних, а й зарубіжних суспільствознавців.

Тож правомірно постає запитання, чи могли в офіційній політиці самодержавної влади, у російській суспільно-політичній думці поєднуватися визначення щодо українського етносу як складової "триєдиної руської нації" і "іногородців" одночасно? Чи не було б таке поєднання логічним нонсенсом, свого роду політичною кентаврністю? Принаймні поєднання в "одній нації" великоросів й українців-іногородців, якщо останніх вважати такими, видається недоречним.

Стосовно даної, досить-таки заідеологізованої проблеми, звернемося й до суджень "третейських суддів" – зарубіжних суспільствознавців, оскільки, не нами сказано, "немає пророка у своїй вітчизні". Відомий німецький дослідник російсько-українських відносин Андреас Каппелер у своїх аналітично аргументованих працях зазначає, що, починаючи з XVIII ст., у Російській імперії піддані государя юридично поділялися на *природних* ("натуральних"), до яких були віднесені східнослов'ян-

ські православні народи, та іногородців. До останніх зараховувалося все неосіле населення, євреї, мусульмани та інші народи і народності, етнічні групи, передусім нехристиянського віросповідання [7, с. 131–132]. Щоправда, якщо дотримуватися офіційних визначень, що містяться у названих "Положеннях про іногородців", то категорію "іногородці" Каппелер трактує дещо розширено, включаючи до неї і неофіційні вживання зазначеного терміна.

Аналогічної з А. Каппелером думки дотримується й американська дослідниця С. Хейман. Нехристиянські жителі імперії, насамперед євреї та кочові народи, пише вона, сприймалися як "іногородці", чужинці та підпадали під дію особливих законів. Натомість щодо українців, офіційно не віднесених до "іногородців", царський уряд уживав жорстких заходів, щоб ліквідувати українські національні проблеми шляхом русифікації [15, с. 179].

"Згадувана відмінність законів щодо "іногородців" давалася взнаки і в суспільній практиці. Не можна не погодитися з висновком, що чим віддаленішою від російського православного центру була та чи інша етнічна група, тим більшою була правова, соціальна і політична дискримінація її членів і тим меншою, з іншого боку, була загроза культурно-мовної асиміляції. "Іногородці", що утворювали зовнішнє коло культурної ієрархії Російської імперії, були етносами, які вважалися нездатними до загальнооруської (не ототожнювати з поняттям "загальноросійської", загальноімперської – Т.Г.) інтеграції з причин своєрідності їх культури і раси" [7, с. 132].

Натомість "невіддалені" православні слов'яни (українці і білоруси) ототожнювалися з російськістю, отже офіційно включалися в поняття "руський народ". Великоросам, українцям і білорусам лише надавалася категорія окремого племені, але, ще раз наголосимо, у "єдиноруській спільності". Залишалося ліквідувати лише "несуттєві" мовно-культурні відмінності між ними, щоб інкорпорувати "єдинокровних" українців і білорусів не лише в структуру російського суспільства (мається на увазі вся імперія, "честі" бути в якій не позбавлялися й "іногородці"), а безпосередньо в "триєдину руську народність".

Комплекс "загальноросійськості" так міцно вкорінився у свідомості російського суспільства і виразників його настроїв, що, теоретично погоджуючись на українську "автономію взагалі" (ідеться про 1917 р., коли набуття автономного статусу Україною перейшло вже в практичну площину), російські ліберали, наприклад, вважали її "корисною і для місцевого населення, і для держави тільки тоді, коли всі автономні частини усвідомлюють себе однією нацією, однією державою, міцно, свідомо і щиро згуртовані в один союз, переслідують одну загальну мету" [8, с. 275].

Маємо звертати увагу й на те, що в українській політичній публіцистиці кінця XIX – початку XX ст., а вона була в названий період головним засобом поширеного вираження національних прагнень українців і до неї були причетні найяскравіші українські інтелектуали, термін "іногородці" хоча і був серед уживаних, але стосувався, як правило, іноетнічного населення імперії в цілому і йому не надавалося того заідеологізованого значення, якого він набув пізніше в українській радянській, а ще більше в пострадянській історіографії, чи в історіографії українського зарубіжжя. Принаймні розвінчувальний пафос публіцистики спрямовувався не стільки проти термінології як такої ("іногородці", "малороси", "плем'я" тощо), якою часто вона і сама послуговувалася, а проти тієї реальної, принизливої для українців, деструктивної у всіх відношеннях національної політики, яку самодержавство здійснювало на практиці.

Щоправда, певне сум'яття в українську політичну думку щодо трактування терміна "іногородці" вніс циркуляр

П. Столипіна "Про іногородців та сепаратизм" від 20 січня 1910 р. У ньому, як зазначають автори шеститомної праці "Політична історія України. ХХ століття", "українці вперше були поставлені на один щабель з інородцями" [10, с. 285]. Якщо дану констатацію сприймати як наукове твердження, а з огляду на характер названого видання це має бути саме так, то в ньому ми повинні акцентувати увагу на двох важливих у контексті нашого предмета дослідження моментах, а саме: що українці циркуляром не відносилися безпосередньо до "інородців", а "були поставлені на один щабель з інородцями", по-перше, і, по-друге, що це було зроблено вперше.

У згаданому циркулярі П. Столипіна зверталася увага губернських властей на невідповідність російським державним завданням створення товариств, які переслідували вузькі національно-політичні цілі і вели до національної відокремленості і чвар, отже загрожували суспільній злагоді та безпеці. З огляду на це пропонувалося пильно придивлятися до діяльності "інородчеських" товариств, у тому числі українських і єврейських, на предмет виявлення в їхній діяльності ознак сприяння сепаратизму.

Редакційна двозначність у наведеному висловлюванні була згодом інтерпретована в українській історіографії, у тому числі і сучасній, як доконаний факт, що не підлягав сумніву: українці віднесені до розряду "інородців". П. Столипін, читаємо в одному із сучасних наукових досліджень, "відніс до категорії "інородці" й українців, відтак назване поняття стало використовуватися стосовно всього неросійського населення" [11, с. 58]. Зауважимо, що йдеться про історіографічне дослідження, отже таке, що узагальнює визначальні тенденції у погляді істориків на дану проблему.

Пошлемося й на іншу монографію, у якій не тільки повторюється визначення українців як "інородців", а й стверджується, що віднісши до названої категорії все неросійське населення, самодержавний уряд, таким чином, "поховав проект "великої російської нації", яку мали складати українці, росіяни і білоруси" [2, с. 315]. Таке твердження, на наш погляд, не відповідає дійсності, про що прямо чи опосередковано свідчать далекі від такої однозначності погляди на створений П. Столипіним прецедент відомих діячів українського національного руху, які аналізували зазначену проблему "у режимі реального часу".

Зокрема, у статті "Гімн вдячності", написаній "по гарячих слідах" в дещо іронічній формі, М. Грушевський зауважує, що "незабутній циркуляр П.А. Столипіна повинен бути золотим, брильянтом украшеним письмом записаний в історії українського життя". Такої честі, на думку історика, він заслуговує за ту "дійсно чудову сміливість і відвагу, з котрою він одним розчерком пера розрубав, розтяв, розпанахав одну з найтяжчих наших болячок" [3, с. 131].

І вже без іронії М. Грушевський акцентує увагу на тому, що одним своїм словом "інородці" П. Столипін "розкидав всі хитросплетіння землячківські про "єдинство руського народу", "один язык от Карпат до Камчатки" і все таке інше". Відтак стає зрозумілим, що "ніякої одності "не было, нет и быть не может". Позиція українства тепер ясна і не лишає місця ніяким кривотолкам на ґрунті "єдинства руського народу" чи "єдинства руського языка" [3, с. 133].

В іншій своїй статті, написаній через рік після цитованої вище публікації, М. Грушевський не відходить від принципової оцінки циркуляра П. Столипіна. Тоді, пише він, велику сенсацію зробило це несподіване причислення українців до "інородців" всупереч офіційним догмам "єдності руського народу", що заперечували різни-

цю між народом українським і великоруським. За цим оригінальним проявом офіційної мислі "відійшло на другий план суворе позбавлення інородчеських народностей права користуватися законом про товариства і союзи "незалежно від завдань" таких організацій" [4, с. 177].

Минув рік після появи горезвісного циркуляра, і за підписом того ж П. Столипіна з'являється рапорт Міністерства внутрішніх справ Сенату з приводу небажаного для влади заснування в Москві кредитного товариства "Українська хата". Зміст названого документа фактично все повертає "на круги своя": виходить, що українці вже не інородці, оскільки, наголошується в рапорті, три головні гілки східного слов'янства і за походженням, і за мовою не можуть не утворювати одне ціле.

Не без певного розчарування М. Грушевський констатує: тепер дістали ми нову урядову декларацію; уряд, що рік тому так рішуче записав українців до інородців, тепер знову повертається до формули "єдинства руського народу", і то в формі ще більш загостреній, ніж будь-коли перед тим [4, с. 178]. Ішлося про "формулу уніформного общеросійства". Отже, "похорони" "єдиносуськості" були передчасними.

У контексті досліджуваної проблеми заслуговують на увагу також оцінки столипінського циркуляра С. Єфремовим. По-перше, щодо терміна "інородці" стосовно українців, то він не лише в принципі не заперечував погляд тих, хто вважав, що то було емоційне висловлювання прем'єра-реформатора, яке "помилково попало в циркуляр", а й сам висловлював думку, що воно було прийняте "в мить ока". По-друге, наголошував на тому, що "на Україні столипінський циркуляр справив хоча і велике, але не гнітюче враження. Інородці – то й інородці: принаймні тепер не будуть уже силоміць тягнути нас в "істинно-руський лагерь". Портрет, наголошував С. Єфремов, рівно через рік, свідомо чи несвідомо, П. Столипін фактично дезавував висловлювання стосовно статусу українців як інородців, намагаючись "повернути справу в первісний стан" [5, с. 91–92]. Отже, маємо ще один авторитетний висновок: поняття "інородці" як щодо українців, так і взагалі, і "єдиносуський табір" – взаємовиключні.

Проте справа не в термінах. Головний висновок, який з названої термінологічної невизначеності робить С. Єфремов, зводиться до того, що на практиці зміна у змісті висловлювань не вплинула на суть українського питання. "Ви інородці – закриємо вашу "Просвіту", не дозволимо створювати національні громадські організації. Чи, навпаки: "ви наші", "свої", "ви не можете не складати одного цілого з нами" – то навіщо вам свої національні товариства, що переслідують окремі культурні цілі. "Заборонить" – визначальний термін в обох випадках, який "глушить" словесну екілібристику [5, с. 93].

Варто звернути увагу й на такий, здавалося б алогічний, факт. "Недоречність" терміна "інородці", вжитого щодо українців П. Столипіним – "переконаним і послідовним націоналістом, головним творцем і хазяїном партії націоналістів" [1, с. 132] – визнавали і самі російські націоналісти. Так, один із "стовпів" київського "Клуба руських націоналістів" А. Савенко заперечував тим, хто вважав, що "малороси такі ж інородці як фіни, поляки тощо. Хоча до них назва "інородці" і вжита офіційно, у циркулярі голови Ради Міністрів". Уся російська історія, говорив він із пафосом в одній із своїх доповідей на засіданні "Клуба", доводить неправомірність такої думки [13].

Підтекст полеміки зрозумілий. Віднесення українців до категорії "інородці" відмежовувало їх від "триєдиної руської спільності", отже опосередковано визнавало право українців на самобутнє політичне існування. І не